

فرا تحلیل پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه سازمان‌های مردم‌نهاد؛ با تاکید بر علل مشارکت افراد در این سازمان‌ها

خدیدجه حاتمی^{۱*}

مریم قاضی‌نژاد^۲

سوسن باستانی^۳

فیروز راد^۴

چکیده

در جهان مدرن امروز، سازمان‌های مردم‌نهاد، به‌عنوان رکن سوم جوامع، نماد جامعه مدنی و ابزار اصلی مشارکت مردم در عرصه‌های مختلف اجتماعی محسوب می‌شوند. پژوهش حاضر به‌مرور و ارزیابی تحقیقات انجام‌یافته در حوزه سازمان‌های مردم‌نهاد با هدف: ۱- ارائه‌نمایی کلی از تمامی تحقیقات انجام‌یافته ۲- سنجش اندازه اثر متغیرهای مرتبط با مشارکت مردم در این سازمان‌ها، با بهره‌گیری از روش فراتحلیل پرداخته است. پس از یک جستجوی اولیه در بانک‌های اطلاعاتی ۲۴۶ مقاله و پایان‌نامه استخراج شد. مرور تحقیقات انجام‌یافته نشان می‌دهد که بیشترین تحقیقات انجام‌گرفته مربوط به رشته‌های حقوق و علوم اجتماعی بوده است. سیر انجام پژوهش‌ها در مقاطع زمانی، حالت افزایشی داشته و نیمی از تحقیقات در سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۸ انجام‌گرفته است. مرور تحقیقات پیشین نشان داد تحقیقات مذکور را می‌توان در یک تقسیم‌بندی کلی به سه دسته: ۱- آسیب‌شناسی سازمان‌های مذکور ۲- بررسی عملکرد و تأثیرات سازمان‌های مردم‌نهاد بر مسائل اجتماعی، سیاسی و ... ۳- بررسی علل مشارکت در سازمان‌های مردم‌نهاد، تقسیم کرد. در بخش دوم مقاله با توجه به گستردگی موضوعی به تعیین مسئله، اقدام و تنها به‌مرور تحقیقاتی پرداخته‌شده که در دسته سوم قرار می‌گیرند که در نتیجه تعداد ۱۱ پژوهش کمی مرتبط به‌صورت تمام شماری انتخاب و ضریب اندازه اثر متغیرها با به‌کارگیری نرم‌افزار، CMA2 و سایت فرا تحلیل آنلاین^۵ ارزیابی شد. نتایج نشان داد متغیرهای سن، پایگاه اقتصادی اجتماعی، تحصیلات و اعتماد اجتماعی به ترتیب جزو متغیرهای پرتکرار در پژوهش‌های این حوزه هستند. اندازه اثر متغیرهای از خودبیگانگی و ارزش‌های مادی به ترتیب معادل ۳۸ و ۳۶ درصد است که برحسب نظام تفسیری کوهن^۶، این میزان تأثیر در حد متوسط ارزیابی می‌شود. غیر از دو متغیر مذکور و متغیر وضعیت تأهل، سایر متغیرها دارای شدت تأثیرگذاری ضعیف می‌باشند.

واژگان کلیدی: سازمان‌های مردم‌نهاد، مشارکت، فرا تحلیل، اندازه اثر، CMA2

1- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه الزهرا. نویسنده مسئول.

2- دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه الزهرا.

3- استادگروه علوم اجتماعی دانشگاه الزهرا.

4- استادیار، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور

5- <http://www.meta-mar.com/meta>

6- Cohen

مقدمه و بیان مسئله

کثرت مسائل و پیچیدگی امور در جوامع امروز، مشارکت همه اعضا/ افراد و گروه‌ها را با عقاید و آراء متنوع ایجاب می‌کند. لذا کسب نوع خاصی از همبستگی اجتماعی و اتصال افراد به جامعه و مشارکت در حل مسائل و مشکلات آن، از اصول اساسی جامعه نوین محسوب می‌شود. سازمان‌های مردم‌نهاد، سازمان‌های واسط بین افراد و جامعه بزرگ‌تر هستند، نقش ایجاد همبستگی مذکور را ایفا می‌نمایند. سازمان‌های مردم‌نهاد، متشکل از گروهی از افراد داوطلب است که بدون وابستگی به دولت و به صورت غیرانتفاعی و عام‌المنفعه با تشکیلات سازمان یافته، در جهت اهداف و موضوعات متنوع فرهنگی، اجتماعی، خیریه‌ای و صنفی فعالیت می‌کنند (رضایی، ۱۳۸۶: ۱۳۱). ایجاد این سازمان‌ها در بطن جامعه و مشارکت افراد در قالب آن‌ها، ضمن اینکه مانع از خودبیبگانگی و جدایی افراد از جامعه می‌شوند، فرصت‌هایی را نیز برای ابراز وجود و ارائه آزادانه عقاید و تصمیمات برای افراد و گروه‌ها فراهم می‌کنند؛ (چلبی، ۱۳۷۵: ۱۲).

بر طبق نظر نویسندگانی همچون فولی و ادواردز والترز^۱، افراد از طریق جامعه مدنی یا به عبارت دقیق‌تر بخش سوم می‌توانند شبکه‌های ارتباطی ایجاد کنند و آن‌ها را پایدار نگهدارند. همچنین انجمن‌های داوطلبانه هستند که با توسل به ساختاری غیررسمی و انعطاف‌پذیر، مردم را به هم ارتباط می‌دهند، اعتماد و عمل متقابل را گسترش می‌دهند و جامعه را با دگر دوستی بدون اجبار، استحکام می‌بخشند (Alessandrini, 2000:105-119). چنین گستره‌ای از فعالیت‌ها منابعی از سرمایه اجتماعی هستند که در کنار دولت و بخش خصوصی در توسعه جوامع حائز اهمیت هستند، به همان طریق که دولت می‌تواند محیطی مناسب برای سازمان‌های غیردولتی فراهم کند، سازمان‌های غیردولتی هم می‌توانند دستور کار توسعه دولت‌ها را با استفاده از روش‌های انعطاف‌پذیر و نوآورانه در سطوح مردمی به طور اقتصادی‌تر و کارآمدتر اجرا کنند که شامل هزینه‌های کمتری از ادارات دولتی در زمینه کار اجتماعی و یا مدیریت مؤسسات رفاه اجتماعی باشد. آن‌ها شکاف بین دانش و فن محلی را در تلاش برای یافتن راه‌حلی بلنمدت که توسط گروه‌های هدف پذیرفته می‌شوند، از میان برمی‌دارند و رویکردهای جدیدی را در حل مسائل و انتشار دانش به سازمان‌های دیگر، مورداستفاده قرار می‌دهند این امر، از طریق ارتباط آن‌ها با سازمان‌های محلی، به وسیله پیوستن به شبکه سازمان‌های بین‌المللی و یا ایجاد ارتباط با آن‌ها صورت می‌پذیرد (Ciucescu, 2009: 15).

1- Foley, M. W. and B. Edwards

توکویل^۱، به‌عنوان نسخه‌ای برای پیشرفت، همکاری دولت با سازمان‌های غیردولتی را عامل قوت دولت‌های ضعیف دانسته است (Naomi Brass, 2010: 2) اما هابرماس جنبش‌های اجتماعی را حائل و مرز بین زیست جهان و سیستم می‌داند که نه‌تنها زیست جهان را در برابر سیستم محافظت می‌کند بلکه به نظر هابرماس جنبش‌های «رهایی‌بخش» در پی مقابله با سیستم هستند. (نش، ۱۳۸۰: ۱۶۸-۱۷۱).

طبق آخرین برآوردها (۲۰۱۵) تقریباً ۱۰ میلیون سازمان مردم‌نهاد در سراسر جهان وجود دارد.^۲ در ایران آمار دقیقی از تعداد سازمان‌های مردم‌نهاد وجود ندارد درعین‌حال مدیر توانمندسازی تشکل‌های مردم‌نهاد وزارت کشور عنوان کرده است: «تعداد ۱۴ هزار سازمان و تشکل مردم‌نهاد در کشور فعالیت می‌کنند».^۳

در سال‌های اخیر پژوهش‌های زیادی در رابطه با سمن‌ها، نقش و کارکردهای آن‌ها در کشور، بخصوص در حوزه‌های علوم اجتماعی، جغرافیا، مدیریت، حقوق، علوم سیاسی و روان‌شناسی و ... صورت گرفته است و به نظر می‌رسد مرور، ارزیابی و همچنین ارائه‌نمایی کلی از تحقیقات انجام‌شده، برای پژوهشگران آتی در این حوزه مفید خواهد بود، از سویی دیگر از آنجایی‌که این سازمان‌ها بر پایه مشارکت افراد شکل گرفته و تداوم آن‌ها همواره بر استمرار کنش اعضا وابسته است، بنابراین شناخت و بررسی علل جذب و مشارکت افراد در این سازمان‌ها، خود امری ضروری تلقی می‌شود بنابراین اهداف پژوهش حاضر را می‌توان چنین برشمرد:

≠ مطالعه مهمترین اشکالات و تنگناهای تحقیقات صورت گرفته در حوزه سازمان‌های مردم‌نهاد

≠ مطالعه عوامل موثر بر مشارکت افراد در سازمان‌های مردم‌نهاد

مبانی و چشم‌انداز نظری

اگرچه سمن‌ها در سراسر تاریخ وجود داشته‌اند، اما به شکلی که امروزه، به ویژه در سطح بین‌الملل دیده می‌شوند، در دو قرن اخیر توسعه یافته‌اند. یکی از اولین سازمان‌های مردم‌نهاد، صلیب سرخ جهانی است که در سال ۱۸۶۳ تأسیس شده است. سازمان‌های غیردولتی را می‌توان سازمان‌هایی خودگردان، داوطلبانه و غیرانتفاعی تعریف نمود که هدف از فعالیت‌هایشان منافع تجاری نیست بلکه هدف آن‌ها پیشرفت در حوزه‌های رفاه اجتماعی، توسعه، دین، خیریه،

1- Tocqueville

2- Facts and Stats about NGOs Worldwide". NonProfit Action. 4 September 2015

3- <https://www.irna.ir/news/83005159/14>

تحصیلات و تحقیق به منظور تحقق منافع عمومی است یعنی سازمان‌های غیردولتی گروه‌های مردمی غیرانتفاعی هستند که به آن دسته از نیازهای اساسی که توسط دولت و بازار تأمین نمی‌شوند؛ مانند تولید برخی محصولات، توزیع برخی خدمات و گاهی ترکیب این دو؛ پاسخگو هستند (Jaggermath & Maharaj, 1996: 254). در تعریفی دیگر، یک گروه مشتمل بر دو یا چند نفر برای فعالیت ویژه‌ای هستند که جهت خدمت به جامعه تشکیل می‌شوند. این گروه ممکن است بر اساس قوانینی تشکیل شود؛ به عبارت دیگر این سازمان‌ها به همکاری منطقی و عقلانی توسط گروهی برای بهبود اهداف عمومی جامعه اشاره می‌کند (Nepal, 2009: 59). این سازمان‌ها از دو عنصر مرتبط تشکیل شده است: اول شکلی از عقاید اشخاص نسبت به دیگران و سازمان‌ها و دوم رهیافت تکاملی نقش‌ها و رهیافت نقش مکرر در مشارکت تعریف شده است (Gagliardi, 2008: 417). در حال حاضر تحت اهداف توسعه پایدار، مشارکت‌ها برای توسعه، به ویژه بین دولت و سازمان‌های مردم‌نهاد، یک هدف ارزشمند به شمار می‌رود و سازمان‌های غیردولتی تضمین‌کننده حکمرانی خوب هستند (M Bano, 2019: 1283).

به نظر محققین تحقیق حاضر و بر اساس تحقیقات مرور شده، درمیان نظریات مطرح در حوزه جامعه مدنی و سازمان‌های مردم‌نهاد در یک تقسیم‌بندی کلی، ۳ دسته نظریات در تبیین علل اهمیت و گرایش به سازمان‌های مردم‌نهاد وجود دارد. دسته اول نظریات کلاسیک می‌باشد که در آن، نظریه‌پردازانی همچون الکسی دو توکویل و امیل دورکیم... وجود دارند. توکویل بر یک فضای زندگی انجمنی در جامعه تأکید می‌کند و آن را در پیشرفت یک جامعه مؤثر می‌داند. این انجمن‌های متکثر و متعدد چشم مستقل جامعه را تشکیل می‌دهند و با تمرکز بر فعالیت‌های روزمره و نه صرفاً رویدادهای سیاسی، مشارکت در ابعاد وسیع‌تری از جامعه را میسر می‌کنند و با پرداختن به مسائل کوچک، باعث بیداری و هوشیاری در جامعه می‌گردند.

دورکیم تشکلهای صنفی و انجمن‌ها را در جامعه نوین امری ضروری می‌داند و آن را به عنوان راهی برای درمان بیماری‌های جامعه جدید مطرح می‌کند. دورکیم بر این عقیده است که یک جامعه با افراد بی‌شمار سازمان‌یافته و یک دولت بزرگ که درصدد به هم فشردن و در بر گرفتن آن‌ها است، به یک موجود دهشتناک تبدیل می‌شود. چراکه فعالیت جمعی بیش از آن پیچیده است که دولت بتواند بیانگر آن باشد. مضاف بر اینکه دولت از افراد، بسیار دور است و روابطش با آن‌ها جنبه خارجی و متناوب و نه مداوم دارد؛ بنابراین دولت امکان نمی‌یابد که به خوبی در وجدان‌های فردی نفوذ کند و آن‌ها را باطناً اجتماعی نماید. از این رو اگر پهنه دولت تنها محیط تشکیل افراد برای کارهای زندگی جمعی باشد، ناگزیر افراد از خود و از دولت جدا می‌شوند و جامعه متلاشی می‌گردد (دورکیم ۳۳: ۱۳۵۹ به نقل از حسینی، ۱۳۸۴: ۱۶)

در دسته دوم نظریات جامعه مدنی و جنبش‌های اجتماعی جدید را شاهد هستیم که بر پایه نظریات نظریه‌پردازانی چون آلن تورن، آنتونی گیدنز، یورگن هابرماس، مانوئل کاستلز^۱ و ... شکل گرفته است. این نظریات که ذیل رویکرد جامعه مدنی طبقه‌بندی می‌شوند، بر خصوصیت «اجتماعی» جنبش‌های اجتماعی تأکید و ماهیت اصلی جنبش‌ها را در فضایی متفاوت از فعالیت‌های سیاسی ارزیابی می‌کنند. به بیان دیگر، در پی تغییر قدرت سیاسی نمی‌باشند، بلکه روابط اجتماعی و جامعه مدنی را هدف کنش‌های خود قرار داده‌اند. (نش، ۱۳۸۰: ۱۶۸-۱۷۱).

از دهه ۱۹۶۰ به بعد، شماری از جنبش‌های اجتماعی جدید، مانند جنبش‌های دانشجویی، جنبش‌های گوناگون قومی و ملی، جنبش زنان و جنبش محیط‌زیست بسیار فعال شدند. این جنبش‌ها که در دهه‌های بعد افزایش یافتند زمینه گسترش فعالیت‌های بسیار سازمان‌یافته‌تری را تشکیل دادند (صبوری، ۱۳۸۵: ۸۵)، در واقع سازمان‌های مردم‌نهاد، نهادهای تبلور یافته چنین جنبش‌هایی هستند. از نظر گیدنز، جنبش‌های اجتماعی جدید، واکنشی در برابر احساس ناامنی وجودی ناشی از مخاطرات دنیای مدرن هستند. فزونی خطرات و بحران‌های مدرنیته، درگیر شدن انبوه انسان‌ها با آن، کاهش نظارت محلی بر مخاطرات، آگاهی از این امر در سطحی وسیع، احساس دلهره و اضطراب را تقویت نموده است؛ اما در مقابل این محیط مخاطره، عواملی نیز محیط اعتماد را فراهم می‌کنند. از جمله این عوامل روابط خویشاوندی است که به‌عنوان وسیله سازمان دهنده برای برقراری روابط اجتماعی در پهنه زمان در مکان عمل می‌کند. عامل دیگر اجتماع محلی به‌عنوان مکان سازنده یک محیط آشنا است.

هابرماس فعالیت افراد در انجمن‌ها - که دور از سلطه دولت و اقتصاد هستند - را جستجوی کیفیت زندگی، حقوق انسانی تحقق خویش و مبارزه علیه جریان‌های سرکوبگر نظام‌های سیاسی و اقتصادی می‌داند. انجمن‌ها و سازمان‌های غیردولتی که مجرای عمل جنبش‌های اجتماعی جدیدی محسوب می‌شوند، نه تنها فاقد بوروکراسی رسمی و روابط اقتدارآمیزند بلکه سازمان‌دهی انعطاف‌پذیر، گرمی روابط و اهداف غیرسیاسی و غیراقتصادی دارند؛ بنابراین عقلانیت حاکم بر آن‌ها عقلانیت ارتباطی است و قادر به احیای توان بالقوه زیست جهان در برابر نظام می‌باشند. به نظر هابرماس اعضاء و نفرات این قبیل گروه‌ها از میان اقشار و طبقات مختلف اجتماعی و با ایجاد هسته‌های تشکیلاتی در سطح انجمن‌ها و دیگر سازمان‌هایی از این دست انتخاب می‌شوند. (نوذری، ۱۳۸۱: ۳۷۷).

1- Alain Touraine, Anthony Giddens, Jürgen Habermas, Manuel Castells

طبق گفته‌های ملوچی^۱ (۱۹۹۶)، در جوامع پیچیده‌ای که نیاز به یکپارچه‌سازی بیشتر دارند و کنترل خود را حتی بر انگیزه‌های عمل گسترش می‌دهند، جنبش‌های اجتماعی جدید (جنبش محیط زیست یا جنبش مربوط به حقوق زنان) مخالف نفوذ دولت و بازار در زندگی اجتماعی روزمره هستند و فعالانه از هویت فردی و حق انتخاب زندگی شخصی شخصی در برابر دستکاری در سیستم دفاع می‌کنند (Della Porta and Diani 2020:7).

دسته سوم دربردارنده نظریات سرمایه اجتماعی و مشارکت هست که جز مهم‌ترین نظریات در تبیین سازمان‌های مردم‌نهاد و علل اهمیت و گرایش به آن‌ها به شمار می‌رود و توسط نظریه‌پردازانی چون: جیمز کلمن، رابرت پانتام، فرانسیس فوکویاما^۲، ... مطرح گردیده است. کلمن منابع اجتماعی ساختاری در شبکه روابط اجتماعی را سرمایه اجتماعی می‌داند و آن را دارایی سرمایه‌ای برای فرد در نظر می‌گیرد. به نظر او سرمایه اجتماعی شی واحد نیست بلکه انواع گوناگون چیزهایی است که دو ویژگی مشترک دارند: ۱- همه آن‌ها جنبه‌ای از یک ساخت اجتماعی هستند. ۲- کنش‌های معین افرادی را که درون ساختار هستند تسهیل می‌کند. (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۹۲). سرمایه اجتماعی به عنوان اعتماد و نگرش مدنی تجلی پیدا می‌کند، که به نوبه خود به شهروندان کمک می‌کند تا در امور مدنی همکاری کنند (Hooghe and Stolle 2003, Aggeborn, 2020: 1). سازمان‌های داوطلبانه شکلی از سرمایه اجتماعی هست که فعالیت‌های اعتراض‌آمیز را امکان‌پذیر می‌سازد، شکل به‌ویژه نیرومندی از سرمایه اجتماعی برای افرادی است که عضو سازمان می‌باشند و دستیابی به هدف‌هایی را که در نبود آن نمی‌توانست به دست آید و یا با هزینه زیادی به دست می‌آید تسهیل می‌کند. (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۹۲).

پانتام هم سرمایه اجتماعی را به صورت "ویژگی‌های سازمان اجتماعی را اعتماد، هنجارها و شبکه‌هایی معرفی می‌کند که می‌توانند با تسهیل اقدامات هماهنگ، کارایی جامعه را بهبود بخشند" (ERDOGAN, 2010: 82). شبکه‌های مشارکت مدنی یکی از اشکال ضروری سرمایه اجتماعی‌اند. شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و کسب مهارت‌های مدنی از مشارکت فعال در سازمان‌ها ناشی می‌شود، جایی که دوستان و آشنایان جزئی از همان شبکه اجتماعی هستند. (Teorell 2003; Wollebaek & Selle 2003) و هرچه این شبکه‌ها در جامعه‌ای متراکم‌تر باشند احتمال بیشتری وجود دارد که شهروندان بتوانند در جهت منافع متقابل همکاری کنند شبکه‌های افقی انبوه اما جدا از هم تقویت همکاری درون هر گروهی را سبب می‌شوند. آن‌ها با دور زدن شکاف‌های طبقاتی، همکاری گسترده‌تری را پدید می‌آورند (پانتام، ۱۹۹۵ به نقل از

1- Melucci

2- James Kelman, Robert David Putnam, Francis Fukuyama

آریان پور، ۱۳۸۷: ۸). از نظر پاتنام هر چه ساختار سازمانی افقی‌تر باشد موفقیت نهادی آن در اجتماع بیشتر است. پاتنام میان عضویت در گروه‌های دارای نظم افقی مانند باشگاه‌های ورزشی، انجمن‌های کمک متقابل، تعاونی‌های انجمن‌های فرهنگی و اتحادیه‌های داوطلبانه و حکومت خوب ارتباط مثبتی متصور می‌شود. او شبکه عمودی با سلسله‌مراتب را فاقد توان برقراری اعتماد و همکاری اجتماعی می‌داند. دو عامل اساسی این قضیه، یکی غیر موثق بودن جریان اطلاعات در شبکه عمودی نسبت به شبکه افقی (به سبب اینکه اطلاعات صحیح اجازه بهره‌کشی و استعمار را نمی‌دهد) است و دوم اینکه هنجارهای معامله متقابل و مجازات مربوط به تخلف از آن که مانع فرصت‌طلبی می‌شوند، در شبکه‌های عمودی برای مقامات عالی کمتر وضع شده و کمتر اجرا می‌شوند. او این سودمندی‌ها را برای شبکه‌های مشارکت مدنی برمی‌شمارد: افزایش هزینه‌های بالقوه عهدشکنی در معاملات، تقویت هنجارهای قوی معامله متقابل، بهبود جریان اطلاعات در مورد قابل اعتماد بودن افراد و ارائه چارچوبی فرهنگی برای همکاری (همان: ۹).

روش تحقیق

این پژوهش با روش فرا تحلیل به انجام رسیده است. گلاس (۱۹۷۶) فرا تحلیل را تحلیل آماری مجموعه بزرگی از یافته‌های پژوهشی به منظور یکپارچه‌سازی این یافته‌ها تعریف کرده است (به نقل از دلاور، ۱۳۸۹) متاآنالیز می‌تواند زمانی انجام شود که چندین مطالعه علمی وجود دارد که به سوآلی مشابه پاسخ می‌دهند. (Greenland, Rourke K, 2008: 652) به بیان دیگر، این فن خلاصه‌ای از پژوهش‌های پیشین است که برای مقایسه نتایج در طول دامنه وسیعی از مطالعات، روش‌های کمی را به کار می‌برد (هومن، ۱۳۸۷: ۱۳). بدین منظور نتایج حاصل از مطالعات متعدد و مستقل قبلی در زمینه موضوع، بررسی و به کمک نرم‌افزارهای مناسب آماری یکسان می‌شود و به آماره جدیدی به نام اندازه اثر^۱ تبدیل می‌شود. اندازه اثر نشان‌دهنده میزان با درجه حضور پدیده در جامعه است (عابدی و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۲۸). به عبارت دیگر اندازه اثر، نتایج پژوهش‌های مختلف را در قالب عددی اثربخش نشان می‌دهد. به نحوی که میان پژوهش‌های مختلف قابل مقایسه باشد. در انجام یک متاآنالیز، یک محقق باید انتخاب‌هایی را انجام دهد که می‌تواند بر نتایج تأثیر بگذارد، از جمله تصمیم‌گیری در مورد نحوه جستجوی مطالعات، انتخاب مطالعات بر اساس مجموعه معیارهای عینی، برخورد با داده‌های ناقص، تجزیه و تحلیل داده‌ها و این مورد که آیا به سوگیری یا تورش انتشار توجه نشان بدهد یا بی‌توجه باشد (Walker E, Hernandez AV, Kattan MW, 2008:431).

معیارهای انتخاب پژوهش‌ها (مقالات و پایان‌نامه‌ها)

در این بررسی نتایج پژوهش‌هایی مورد مطالعه قرار گرفته، که از لحاظ روش‌شناختی دارای ملاک درون‌گنجی هستند. معیارهای درون‌گنجی این پژوهش شامل: ۱- پژوهش‌ها در ایران و در حوزه سازمان‌های مردم‌نهاد مورد انجام گرفته باشد ۲- برای هدف دوم مقاله، این شرایط وجود داشت که پژوهش‌ها به سنجش عوامل تأثیرگذار بر مشارکت در سازمان‌های مردم‌نهاد پرداخته باشد و نیز باید اطلاعات لازم برای استخراج عملی اندازه اثر رابطه را ارائه کرده باشد.

جامعه آماری و شیوه نمونه‌گیری: جامعه آماری پژوهش حاضر در مرحله اول کلیه مقالات و پایان‌نامه‌های انجام‌یافته در ایران در رابطه با سازمان‌های مردم‌نهاد و در مرحله دوم تمامی مقالات و پایان‌نامه‌های انجام‌یافته در مورد عوامل تأثیرگذار بر مشارکت در سازمان‌های مذکور می‌باشد. شیوه نمونه‌گیری هم در هر دو مرحله به صورت تمام شماری و در فاصله زمانی سال‌های ۱۳۷۰ تا نیمه اول سال ۱۳۹۸ بوده است. به این ترتیب، در پژوهش حاضر در مرحله اول، پس از یک مطالعه اولیه، واژه‌های: سازمان‌های غیردولتی، سازمان‌های مردم‌نهاد، سازمان‌های مردمی، تشکل‌های مردمی، سمن‌ها و (NGO) در بانک‌های اطلاعاتی مورد جستجو قرار گرفت. این بانک‌های اطلاعاتی شامل جهاد دانشگاهی، پایگاه مجلات تخصصی نور، پایگاه بانک اطلاعات نشریات کشور^۱ و پایگاه مرکز اسناد و مدارک علمی ایران بوده است. حاصل این جستجو استخراج ۲۴۶ مقاله و پایان‌نامه بوده است. در این مرحله اطلاعاتی کلی درباره کلیه تحقیقات موجود، ارائه شده است و در مرحله بعد با توجه به تعدد تحقیقات به تحدید موضوع پرداخته و تنها آن دسته از مقالات و پایان‌نامه‌هایی انتخاب شدند که به صورت کمی و به روش پیمایش (پرسشنامه) تأثیر متغیرهای مختلف را بر گرایش به مشارکت در سمن‌ها بررسی کرده‌اند. در نتیجه تعداد ۱۱ پژوهش برای عملیات فرا تحلیل انتخاب شدند.

مجموع تحقیقات انجام‌گرفته و در دسترس در این بخش (علل مشارکت) شامل ۱۱ مورد بوده، که تماماً با روش کمی به انجام رسیده‌اند و جامعه آماری مورد مطالعه اکثر آن‌ها به ترتیب زنان، جوانان و دانشجویان بوده‌اند.

جدول (۱): مشخصات پژوهش‌های مورد استفاده در تحقیق

عنوان تحقیق ^۱	سال	حجم نمونه	جامعه آماری	شیوه نمونه‌گیری
بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مشارکت جوانان در سازمان‌های غیردولتی. پ ^۲	۱۳۸۴	۲۷۵	جوانان فعال در NGOهای جوانان تهران	تصادفی ساده خوشه‌ای چند مرحله
بررسی عوامل مؤثر بر گرایش زنان به مشارکت در سازمان‌های غیردولتی. پ.	۱۳۸۷	۲۲۵	زنان شهر رشت	تصادفی ساده
بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی. م.	۱۳۸۸	۳۷۰	زنان شهر تبریز	تصادفی
بررسی عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر مشارکت جوانان در سازمان‌های غیردولتی شهر اصفهان. پ.	۱۳۸۸	۳۸۶	جوانان فعال در NGOهای اصفهان	تصادفی سهمیه‌ای
بررسی تأثیر سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی بر میزان مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی. پ.	۱۳۸۹	۸۰	زنان فعال در NGOهای کودکان کار تهران	طبقه‌بندی تصادفی
بررسی وضعیت مشارکت اجتماعی زنان در سازمان‌های مدنی. پ.	۱۳۹۱	۲۶۰	دانشجویان دختر دانشگاه پیام نور واحد اشتر	نمونه‌گیری در دسترس
بررسی تأثیر سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی بر میزان مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی. م.	۱۳۹۲	۴۰۰	زنان استان گلستان فعال NGO	تصادفی طبقه‌ای
بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت در سازمان‌های رفاهی بخش سوم. پ.	۱۳۹۲	۳۷۰	جوانان ۱۸ تا ۳۰ سال شهرستان اشنویه	خوشه‌ای توأم با روش تصادفی
بررسی عوامل مؤثر در ایجاد تشکل‌های مردم سازمان با تاکید بر عوامل اجتماعی-فرهنگی. م.	۱۳۹۳	۳۸۴	دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات	تصادفی ساده و سهمیه‌ای
ارزیابی تأثیر مؤلفه‌های توانمندسازی روان‌شناختی بر مشارکت اجتماعی زنان در سازمان‌های اجتماع-محور. م.	۱۳۹۵	۱۶۸	زنان روستاهای شهرستان کنگاور	تمام شماری
شناسایی عوامل مؤثر در گرایش افراد به مشارکت داوطلبانه در سازمان‌های غیردولتی. پ.	۱۳۹۶	۱۰۰	اعضای سمن رفتگران طبیعت استان تهران	غیر احتمالی

و این پژوهش‌ها از نظر چارچوب مورد استفاده، جامعه و حجم نمونه آماری، متغیرهای مورد آزمون و نتایج تحلیل‌های آماری مورد بررسی قرار گرفتند. چک لیست‌هایی تهیه گردید. در این چک لیست‌ها داده‌های هر یک از مطالعات، کدبندی و مرتب شد. در نهایت ضریب اندازه اثر متغیرها با به‌کارگیری نرم‌افزار، CMA2 و سایت‌های فرا تحلیل آنلاین^۳ محاسبه گردید. و آماره

۱- نام محققین در قسمت منابع ذکر شده است.

۲- منظور از حروف پ.م در جدول (۱) به ترتیب پایان‌نامه و مقاله می‌باشد که بعلم محدودیت فضا به اختصار آورده شده است.

۳- <http://www.meta-mar.com/meta> & <http://www.lyonsmorris.com/ma1/>

با اتمام زمان نسخه آزمایشی نرم‌افزار، CMA2 استفاده از سایت‌های مذکور انجام گرفت.

حاصل از آزمون فرضیه‌هایی تحقیقات (آماره‌های F, t, R) پس از تبدیل به اندازه اثر از طریق فرمول‌های وولف، با ترکیب اندازه‌های اثر به روش هانتز و اشمیت تحلیل شدند و برای تفسیر اندازه اثر از جدول کوهن (۱۹۸۸) استفاده گردید. برطبق مدل کوهن اندازه اثر در سه دامنه: اندازه اثر کم (r کمتر از $0/3$ و d کمتر از $0/5$)، اندازه اثر متوسط ($0/3$ تا $0/5$ و $r=0/5$ تا $0/5$ و $d=0/8$ تا $0/8$)، اندازه اثر زیاد (r بیشتر از $0/5$ و d بیشتر از $0/8$) تعریف می‌شود.

یافته‌های توصیفی حاصل از مرور تحقیق پیشین

الف: کل تحقیقات حوزه نهادهای مردمی

در این قسمت هدف ارائه نمای کلی از ویژگی‌های تمامی تحقیقات انجام گرفته و چاپ شده در حوزه نهادهای مردمی است. از نظر نویسندگان مقاله حاضر، مرور تحقیقات انجام یافته در این حوزه نشان می‌دهد. تمامی تحقیقات مذکور را می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد. دسته اول تحقیقاتی است که در آن‌ها سمن‌ها به عنوان یک سازمان در نظر گرفته شده و از نظر مشکلات و موانع درونی، بیرونی و شبکه روابطشان بررسی شده‌اند. مرور تحقیقات پیشین حاوی این یافته بود که این سازمان‌ها برای رشد و توسعه خود، با دو مانع اصلی بیرونی و درونی مواجه هستند. موانع بیرونی به شرایط جامعه و ساختارهای آن ارتباط دارد موانع درونی به مشکلات ساختاری و سازمان‌دهی درونی خود سمن‌ها مرتبط است. عواملی مانند ۱- کمبود افراد توانمند در ساختار ۲- مشکلات مالی ۳- چارچوب‌های قانونی محدودکننده و مشکلات ثبتي و همچنین تعدد سازمان‌های مجوز دهنده و متولی ۴- عدم همکاری کافی نهادهای دولتی ۵- فقدان شبکه‌های ارتباطی میان سمن‌ها ۶- نهادینه نشده بودن جایگاهشان در جامعه، از مشکلات اصلی سمن‌ها بود. نتایج تحقیقات پیشین حاکی از آن بود که در سمن‌ها نمی‌توان از همان ابتدا سازمان‌دهی صرف، به معنای آنچه در سازمان‌های انتفاعی وجود دارد را به کاربرد و وجود نیروهای مؤسس برای ایجاد اعتماد اجتماعی، نهادینه کردن موسسه و جذب نیروهای داوطلب ضروری است، ضمن آنکه هر سمنی به موازات رشد باید حدی از سازمان‌دهی را به کاربرد.

همچنین مرور تحقیقات پیشین نشان داد، چهار عامل کمبود منابع مالی، سبک مدیریت نامناسب، عدم آمادگی گروه‌های هدف و کمبود افراد متخصص در زمینه توانمندسازی به عنوان موانع توانمندسازی نیروی انسانی در سمن‌ها بشمار می‌آیند.

شکل (۱) تقسیم‌بندی پژوهش‌های انجام‌یافته در حوزه سمن‌ها از نظر محققین تحقیق حاضر

دسته دوم تحقیقاتی است که در آن‌ها سمن‌ها به‌عنوان متغیر مستقل و تأثیرگذار مطرح شده‌اند. در این پژوهش‌ها به بررسی عملکرد و تأثیرات سمن‌ها بر موضوعات و مسائل اجتماعی، سیاسی، حقوقی و... پرداخت شده است. در مورد این تحقیقات نقطه حائز اهمیت این بود که اکثریت قریب به اتفاق این تحقیقات فاقد مبنای نظری دقیق در مورد ملاک‌های ارزیابی و سنجش عملکرد سمن‌ها بودند و تعریف دقیقی از معنای موفقیت سمن ارائه نشده بود.

شکل (۲) موضوعات مورد پژوهش در رابطه با سمن‌ها در مطالعات پیشین به تفکیک رشته

با تأمل در شکل (۲) این نکته را پی می‌بریم که مسائل مربوط به محیط‌زیست و جلب مشارکت مردمی در امور مختلف از مواردی است که در رشته‌های مختلف در رابطه با نقش نهادهای مردمی در حل مسائل، مورد مطالعه قرار گرفته است.

در دسته سوم تحقیقاتی قرار می‌گیرند که به بررسی علل مشارکت مردم در سازمان‌های مردم‌نهاد می‌پردازد. در قسمت دوم تحقیق با توجه به گستردگی موضوعی به تحدید مسئله و مرور تحقیقاتی پرداخته‌ایم که تنها در این دسته قرار می‌گیرند.

جدول (۲) نشان می‌دهد از کل تحقیقات انجام شده ۵۵ درصد مربوط به مقالات و ۴۵ درصد مربوط به پایان‌نامه‌ها هست. ۲۱ درصد پژوهش‌ها در حوزه علوم اجتماعی، ۲۴ درصد در حوزه حقوق، ۱۲ درصد در رشته علوم سیاسی، ۱۳ درصد در حوزه مدیریت، ۹ درصد در رشته جغرافیا، ۴ درصد در رشته اقتصاد و ۱۷ درصد در سایر رشته‌ها انجام گرفته است. بنابراین بیشترین تحقیقات انجام گرفته به ترتیب مربوط به رشته‌های حقوق و علوم اجتماعی بوده است.

جدول (۲): توزیع فراوانی و درصد تحقیقات انجام شده در زمینه سمن‌ها

مقاله	پایان‌نامه		جمع کل	
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
اقتصاد	۷	۳	۳	۱۰
جغرافیا	۱۳	۸	۷	۲۱
مدیریت	۱۶	۱۶	۱۴/۵	۳۲
علوم سیاسی	۲۱	۹	۸	۳۰
حقوق	۲۵	۱۸	۳۴	۵۹
حوزه علوم اجتماعی	۲۸	۲۰	۲۳	۵۱
سایر رشته‌ها	۲۶	۱۹	۱۷	۴۳
تعداد کل	۱۳۶	۵۵	۱۱۰	۲۴۶

بر طبق یافته‌های مندرج در جدول (۳) ۴۹ درصد مقالات این سایت دارای رتبه علمی - پژوهشی و ۶ درصد دارای رتبه علمی ترویجی و ۴۵ درصد دارای رتبه کنفرانسی و سایر رتبه‌ها بوده‌اند.

جدول (۳): کل مقالات چاپ‌شده در حوزه سمن‌ها به تفکیک رتبه علمی

علمی-پژوهشی	علمی ترویجی	سایر	کل
۶۶	۹	۶۱	۱۳۶
۴۹	۶	۴۵	۱۰۰
فراوانی			
درصد			

جستجوی مقالات و پایان‌نامه‌ها بر اساس دوره زمانی نشان داد ۳ درصد پژوهش‌ها در سال‌های بین ۱۳۷۰-۱۳۷۹ انجام گرفته و ۸ درصد پژوهش‌ها در سال‌های بین ۱۳۸۰-۱۳۸۴ و ۱۸ درصد نیز در سال‌های بین ۱۳۸۵-۱۳۸۹ و ۲۸ درصد در سال‌های بین ۱۳۹۰-۱۳۹۴ و ۴۲ درصد پژوهش‌ها نیز در سال‌های اخیر یعنی ۱۳۹۵-۱۳۹۸ صورت پذیرفته است. یعنی سیر انجام پژوهش‌ها در مقاطع زمانی مورد مطالعه، حالت افزایشی داشته و بیشترین تحقیقات در زمینه سمن‌ها، بین سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۸ با ۴۲ درصد انجام گرفته است.

جدول (۴): پژوهش‌های انجام‌یافته در حوزه سازمان‌های مردم‌نهاد به تفکیک سال انتشار

سال انتشار	تعداد مقاله	تعداد پایان‌نامه	جمع انتشارات	درصد
۱۳۷۰-۱۳۷۹	۵	۲	۷	۳
۱۳۸۰-۱۳۸۴	۱۲	۷	۱۹	۸
۱۳۸۵-۱۳۸۹	۲۶	۲۰	۴۶	۱۸
۱۳۹۰-۱۳۹۴	۳۱	۳۷	۶۹	۲۸
۱۳۹۵-۱۳۹۸	۶۲	۴۱	۱۰۳	۴۲
جمع	۱۳۶	۱۱۰	۲۴۶	۱۰۰

ب: کل تحقیقات کمی در زمینه عوامل مؤثر بر گرایش به مشارکت‌های مردمی در سازمان‌های مردم‌نهاد

جدول (۵): چارچوب‌های نظری مورد استفاده در پژوهش‌های مورد بررسی

ردیف	پارادایم	نظریه پرداز	فراوانی	درصد
۱	واقعیت‌های اجتماعی	نظریات کلاسیک (دورکیم، دوتوکویل)-نظریات فمینیستی (رندل کالینز، اکل ^۱) نظریات سرمایه اجتماعی و مشارکت (کلمن، پاتنام، بوردیو و...) و...	۲۴	۵۸
۲	تعریف اجتماعی	آلن تورن - اینگلهارت - هابرماس - مازلو و...	۱۲	۲۹/۲
۳	رفتارگرایی اجتماعی	نظریه مبادله هومنز - بلاو ^۲	۴	۹/۷
۴		جمع	۴۱	۱۰۰

با قراردادن نظریات مورد استفاده در تحقیقات در قالب پارادایم‌های سه گانه ریتزر^۳ این نتیجه حاصل شد که ۵۸ درصد از نظریات تبیین کننده مشارکت در سمن‌ها زیر مجموعه پارادایم واقعیت‌های اجتماعی، ۲۹/۲ درصد در پارادایم تعریف اجتماعی و ۹/۷ درصد تحت پارادایم رفتارگرایی اجتماعی قرار دارند بنابراین پارادایم واقعیت‌های اجتماعی، رهیافت غالب در تبیین علل مشارکت در سمن‌ها می‌باشد.

اطلاعات جدول شماره ۶ نشان می‌دهد که در ۶۳/۶ درصد از تحقیقات به گزارش پایایی ابزار سنجش اقدام نموده‌اند و ۳۶/۴ درصد گزارشی از پایایی ابزار سنجش ارائه نموده‌اند در مورد روایی این ارقام برای گزارش روایی ۷۲/۷ درصد و برای عدم گزارش روایی ۲۷/۳ درصد می‌باشد.

1- Randall Collins-Oakley

2- Homans-Blau

3- Ritzer

جدول (۶): توزیع فراوانی و درصدی تحقیقات مرور شده در مورد مشارکت در سمن‌ها بر حسب پایایی و روایی ابزار سنجش

متغیر وابسته (مشارکت در سمن)		پایایی و روایی ابزار سنجش
فراوانی	درصد	
۷	۶۳/۶	گزارش پایایی ابزار سنجش
۴	۳۶/۴	عدم گزارش پایایی ابزار سنجش
۸	۷۲/۷	گزارش روایی سنجش
۳	۲۷/۳	عدم گزارش روایی سنجش

بررسی پژوهش‌ها از نظر راهکارهای ارائه شده مبین این یافته‌ها بود که از ۱۱ پژوهش مورد بررسی، ۹ مورد واجد بخش "پیشنهادات" بوده است. میزان پیشنهادات پژوهشی ۳۲/۲ درصد و میزان پیشنهادات اجرایی ۶۷/۸ درصد بوده است. در اکثر پژوهش‌ها بین یافته‌های حاصل از تحقیق و راهکارها ارتباط و تناسب مشاهده گردید و پیشنهادات بخش پژوهشی، کاربردی و عملی بوده‌اند اما در قسمت "پیشنهادات اجرایی، کلی گویی، ابهام و ضعف در قابلیت اجرایی شدن ملاحظه گردید.

جدول (۷): توزیع فراوانی و درصدی تحقیقات مرور شده در مورد مشارکت در سمن‌ها برحسب راهکارها و پیشنهادات اراده شده

راهکارها و پیشنهادات	فراوانی	درصد	نمونه
پژوهشی	۱۹	۳۲/۲	انجام تحقیقات بیشتر با رویکرد کیفی - توجه بیشتر به نقش متغیرهای جنسیت، سرمایه اجتماعی و فرهنگی، عملکرد و شفافیت سمن‌ها، بررسی تاثیرات تحصیلات و عدالت جویی بر مشارکت و... در پژوهش‌های آتی
اجرایی	۴۰	۶۷/۸	آگاهی بخشی به آحاد جامعه نسبت به سمن‌ها و کارکردهای آنان توسط رسانه‌ها و نهاد آموزش و پرورش - همکاری و ارتباط بیشتر میان سمن‌ها و مراکز دانشگاهی جهت افزایش مشارکت دانشجویان در سمن‌ها - افزایش سرمایه اجتماعی و فرهنگی در زنان توسط ارگان‌های شهرداری - فراهم کردن شرایط افزایش سمن‌ها - هماهنگی و تسهیل ارتباط بین سمن‌ها و ارگان‌های دولتی - ایجاد بانک اطلاعاتی در باره سمن‌ها و ...
جمع	۵۹	۱۰۰	

یافته‌ها و نتایج استنباطی

جدول شماره (۸) نشان‌دهنده عوامل مؤثر بر جذب مشارکت در سمن‌ها در حوزه‌های مختلف (خانواده، زنان، محیط‌زیست و...) بافاصله اطمینان ۹۵ درصد در هریک از پژوهش‌های موردبررسی است. داده‌ها نشان می‌دهد، متغیرهای سن، پایگاه اقتصادی اجتماعی، تحصیلات و اعتماد اجتماعی به ترتیب جز متغیرهای پرتکرار در پژوهش‌های این حوزه بوده‌اند. نتایج آزمون ناهمگنی برای کلیه متغیرها (به جز متغیرهای از خودبیگانگی و ارزش‌های مادی) غیر معنی‌دار بوده است؛ یعنی به‌غیر از دو متغیر مذکور سایر متغیرها دارای نتایج تقریباً همگن در تحقیقات قبلی بوده‌اند. بنابراین از آماره اندازه اثر مدل ثابت، برای گزارش نتایج استفاده کردیم. نتایج حاکی از آن است که متغیر از خودبیگانگی با اندازه اثر ۳۸ درصد بیشترین رابطه را با میزان مشارکت داشته است

جدول (۸): یافته‌های فراتحلیل پژوهش (ترکیب اندازه اثر به روش اشمیت و هانتز)

آماره متغیر مستقل	تعداد مطالعه	اثرات ترکیبی ثابت	اثرات ترکیبی تصادفی	فاصله اطمینان اثرات ثابت	فاصله اطمینان اثرات تصادفی	آزمون ناهمگنی
روحیه همکاری و مشارکت	۲	۰/۳۵	۰/۳۴	۰/۴۰-۰/۲۶	۰/۶۱-۰/۵۱	۰/۳۸
اعتماد اجتماعی	۶	۰/۲۲	۰/۳۲	۰/۳۳-۰/۲۴	۰/۶۲-۰/۰۰	۰/۱۴۵
سرمایه اجتماعی	۲	۰/۲۵	۰/۲۶	۰/۳۴-۰/۱۶	۰/۳۷-۰/۱۴	۰/۳
از خودبیگانگی	۲	-۰/۳۲	-۰/۳۸	-۰/۳۷-۰/۲۴	-۲/۰۸-۱/۳۲	۱/۵۰
دین‌داری	۳	۰/۰۲	۰/۰۲	۰/۲۴-۰/۱۳	۰/۲۵-۰/۱۳	۰
ارزش‌های مادی	۳	-۰/۳۲	-۰/۳۶	-۰/۳۸-۰/۲۵	-۱/۶-۰/۹۰	۱/۲۶
تحصیلات	۶	۰/۱۸	۰/۱۸	۰/۲۴-۰/۱۳	-۰/۱۴-۰/۵۱	۰/۱۶
سن	۷	۰/۷	۰/۸	۰/۱۱-۰/۰۲	-۰/۲۱-۰/۳۷	۰/۱۷
جنس (مرد بودن)	۴	۰/۳	-۰/۱	-۰/۰۲-۰/۰۹	-۰/۳۳-۰/۳۰	۰/۱۰
پایگاه اجتماعی اقتصادی	۷	۰/۲۱	۰/۲۲	۰/۲۴-۰/۱۶	-۰/۲۶-۰/۴۶	۰/۱۱
وضعیت تأهل	۳	۰/۳۱	۰/۳۱	۰/۳۷-۰/۲۳	-۰/۴۹-۱/۰۸	۰/۴۸

به این معنی که با افزایش ازخودبیگانگی میزان مشارکت در سازمان‌های مردم‌نهاد نیز پایین آمده است سپس متغیر ارزش‌های مادی با اندازه اثر ۳۶ درصد بیشترین رابطه را با میزان مشارکت داشته است. به این معنی که با افزایش ارزش‌های مادی میزان مشارکت در سمن‌ها نیز پایین آمده است. غیر از دو متغیر مذکور تنها متغیر وضعیت تأهل (مجرد بودن) دارای شدت رابطه تقریباً متوسط بوده است. سایر متغیرها دارای شدت رابطه ضعیف می‌باشند. درخصوص تأثیر دو متغیر سن و جنسیت بر مشارکت در سازمان‌های مردم‌نهاد، نتایج آماره اثرات ترکیبی نشان داد در مجموع ۷ پژوهش موردبررسی رابطه معنی‌داری وجود ندارد.

در مورد اثر متغیرهای اعتماد اجتماعی و تحصیلات در مجموع ۶ پژوهش، نتایج آماره اثرات ترکیبی نشان داد ضریب اندازه اثر به ترتیب ۲۲ درصد و ۱۸ درصد بوده است.

ضریب آزمون ناهمگنی متغیر دین‌داری نشان می‌دهد تأثیرات این متغیر در مجموع سه پژوهش انجام‌یافته تقریباً یکسان بوده و با بالا رفتن میزان دین‌داری، میزان مشارکت در سازمان‌های مردم‌نهاد نیز با ضریب ۲۰ درصد بالا رفته است.

تأثیرات متغیر سرمایه اجتماعی در مجموع دو پژوهش انجام‌یافته ۲۵ درصد بوده و با بالا رفتن میزان سرمایه اجتماعی میزان مشارکت نیز با ضریب ۲۵ درصد بالا رفته است. علاوه بر متغیرهای مذکور در جدول، عوامل دیگری نیز در تحقیقات مذکور، مورد واکاوی و بررسی قرار گرفته‌اند که به علت عدم تکرار، امکان اندازه‌گیری اثر آن‌ها وجود نداشت. این متغیرها عبارت‌اند از انسجام اجتماعی، سرمایه فرهنگی، تحصیلات والدین، شغل، عام‌گرایی، احساس بی‌قدرتی، میزان ارتباطات و استفاده از رسانه و ابعاد اعتماد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

هدف از انجام پژوهش حاضر، ارائه‌نمایی کلی از تحقیقات انجام‌شده در حوزه سازمان‌های مردم‌نهاد و سنجش اندازه اثر متغیرهای مرتبط با علل گرایش افراد به مشارکت در سازمان‌های مردم‌نهاد بوده است. تمامی تحقیقات مذکور را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: دسته اول تحقیقاتی است که در آن‌ها سازمان‌های مردم‌نهاد به‌عنوان یک ساختار و سازمان در نظر گرفته‌شده است و این سازمان‌ها را از نظر مشکلات و موانع درونی و بیرونی که با آن مواجه هستند و شبکه روابطشان مطالعه کرده‌اند. در دسته دوم تحقیقاتی قرار می‌گیرند که در آن‌ها سمن‌ها به‌عنوان متغیری مستقل و تأثیرگذار بر مسائل اجتماعی، سیاسی، و... مطرح‌شده‌اند. دسته سوم تحقیقاتی است که به بررسی علل مشارکت در سمن‌ها می‌پردازد.

یافته‌ها نشان داد بیشترین تحقیقات انجام‌گرفته به ترتیب مربوط به رشته‌های حقوق (۲۴ درصد) و علوم اجتماعی (۲۱ درصد) بوده است و از نظر زمانی، سیر انجام پژوهش‌ها در مقاطع زمانی مورد مطالعه، افزایشی بوده و بیشترین تحقیقات در سال‌های بین ۱۳۹۵ تا نیمه اول سال ۱۳۹۸ با فراوانی ۴۲ درصد، انجام‌گرفته است که این امر؛ ملازم با افزایش ۱۲۵ درصدی رشد سمن‌ها در کشور در طی سال‌های بعد ۱۳۹۵ است.^۱ یافته‌ها نشان داد متغیرهای سن، پایگاه اقتصادی اجتماعی و تحصیلات و اعتماد اجتماعی به ترتیب جز متغیرهای پرتکرار در پژوهش‌های حوزه علل مشارکت در سمن‌ها بوده‌اند که حاکی از آن است که بررسی تأثیر متغیرهای زمینه‌ای در این حوزه هم مورد استقبال پژوهشگران بوده است. سایر یافته‌های توصیفی پژوهش بیانگر آن است که ۶۳/۶ درصد از تحقیقات به گزارش پایایی ابزار سنجش اقدام نموده‌اند و ۳۶/۴ درصد نیز گزارشی از پایایی ابزار سنجش ارائه نموده‌اند. در مورد روایی نیز این ارقام برای گزارش روایی ۷۲/۷ درصد و برای عدم گزارش روایی ۲۷/۳ درصد می‌باشد. این در حالی است که برای اعتماد به تناسب داده‌ها با تحقیق، دارا بودن روایی و پایایی ابزار سنجش از پیش نیازهای اساسی است.

نتایج آماره "اندازه اثر" مدل ثابت، حاکی از آن است که متغیر ازخودبیگانگی بیشترین تأثیر را گذاشته و جهت رابطه منفی بوده است، یعنی با افزایش ازخودبیگانگی، میزان مشارکت در سازمان‌های مردم‌نهاد نیز کاهش می‌یابد (البته در مورد متغیر ازخودبیگانگی با توجه به وجود تنها دو تحقیق در این مورد، این نتیجه‌گیری با قطعیت همراه نیست). سیمن^۲، ۵ مؤلفه: بی‌قدرتی، انزوا، بی‌هنجاری، بی‌معنایی، تنفر از خود را برای بیگانگی برشمرده است و می‌تواند می‌شود که ساختار بوروکراسی جامعه مدرن شرایطی را ایجاد و ابقاء کرده است که در آن انسان‌ها ارتباطی را بین رفتار خود و پاداش مأخوذه از جامعه نمی‌تواند برقرار کند و در چنین وضعیتی است که احساس بیگانگی بر فرد مستولی گردیده و او را به کنش غیر مشارکتی و منفعلانه ناسازگارانه در قبال جامعه سوق می‌دهد. (M.seeman, 1959: 83-91)

بعد از متغیر ازخودبیگانگی، متغیر ارزش‌های مادی بیشترین تأثیر را گذاشته و جهت رابطه منفی بوده است. از آنجاییکه مشارکت در امور غیرانتفاعی و داوطلبانه مستلزم از دست دادن برخی فرصت‌ها و منابع مادی است بنابراین می‌توان نتیجه گرفت افرادی که ارزش‌های مادی برایشان ارجحیت دارد تمایل چندانی به مشارکت در سمن‌ها و امور غیرانتفاعی ندارند. غیر از دو متغیر مذکور و متغیر وضعیت تأهل (مجرد بودن) که شدت رابطه آن‌ها با مشارکت اجتماعی در

1- <https://www.irna.ir/news/82417493/>

2- Seenam

حد "تقریباً متوسط" بوده است، سایر متغیرها - بر اساس جدول کوهن - دارای شدت تأثیرگذاری ضعیف می‌باشند. تأثیرات متغیر سن همانند متغیر جنسیت در مجموع ۷ پژوهش معنی‌دار نیست.

ضریب آزمون ناهمگنی متغیر دین‌داری نشان می‌دهد با بالا رفتن میزان دین‌داری میزان مشارکت در سازمان‌های مردم‌نهاد نیز بالا رفته است دلیل این امر این مسئله می‌باشد که از نگاه دینی، فرد در مقابل خدا، خود و جامعه موظف است نسبت به سرنوشت خود حساس باشد و در صحنه اجتماع مشارکت فعال داشته باشد (تشبیه جامعه به کشتی در متون دینی). در مورد متغیر سرمایه اجتماعی هم نتایج پژوهش حاضر نشان داد که با بالا رفتن میزان سرمایه اجتماعی، میزان مشارکت افراد در سمن‌ها نیز بالا رفته است البته این نتیجه‌گیری به لحاظ منطقی و نظری صحیح به نظر نمی‌رسد زیرا مشارکت خود بعدی از سرمایه اجتماعی است.

با مرور و تحلیل یافته‌های تحقیقات قبلی نقدهایی در پژوهش‌های پیشین جلب نظر می‌کرد که به شرح ذیل می‌باشد.

۱. یکی از متغیرهایی که در تحقیق «بررسی تأثیر سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی بر میزان مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی» (۱۳۸۹) و «بررسی تأثیر سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی بر میزان مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی» (۱۳۹۲) به‌عنوان متغیر تأثیرگذار در جذب مشارکت‌های مردمی آزموده شده، متغیر سرمایه اجتماعی می‌باشد. ابعاد سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از: ۱- اعتماد ۲- مشارکت و ۳- انسجام اجتماعی. (راد، فیروز، ۴۸: ۱۳۹۳). بنابراین با توجه به مفهوم سرمایه اجتماعی به نظر می‌رسد به لحاظ منطقی و نظری این رابطه دارای اشکال است زیرا همان‌طور که خود تعریف هم گویاست مشارکت خود بعدی از سرمایه اجتماعی است و بنابراین سرمایه اجتماعی نمی‌تواند به‌عنوان متغیر مستقل در نظر گرفته شود.

۲. در تحقیق «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی» (۱۳۸۸) نیز ایرادی مشابه وجود دارد در این تحقیق رابطه بین روحیه همکاری و مشارکت در افراد با مشارکت آنان در سازمان‌های مردم‌نهاد آزموده شده است و در کل تعریف اشاره‌ای نشده است که روحیه مشارکت چه تفاوتی با مشارکت دارد و محقق بیان کرده است که از پرسشنامه محقق ساخته استفاده کرده است ولی اندک تعریفی از روحیه مشارکت و نحوه سنجش و گویه‌های آن ارائه نشده است.

۳. عدم استفاده از پرسشنامه‌های استاندارد و گویه‌های دقیق برخاسته از مبانی نظری تحقیق، به‌عنوان مثال در پایان‌نامه «بررسی وضعیت مشارکت اجتماعی زنان در سازمان‌های

مدنی (دانشجویان دختر دانشگاه پیام نور واحد اشتر)» (۱۳۹۱) برای سنجش متغیر اعتماد اجتماعی از گویه‌های استفاده‌شده که مبنای نظری ندارد.

۴. یکی از مشکلات پژوهش‌ها مربوط به عدم تعریف دقیق مفاهیم و خلط مفاهیم است به‌عنوان مثال در پایان‌نامه‌های «بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت در سازمان‌های رفاهی بخش سوم (مطالعه‌ای در میان جوانان ۱۸ تا ۳۰ سال شهرستان اشنویه)» (۱۳۹۲) و «بررسی عوامل مؤثر بر گرایش زنان به مشارکت در سازمان‌های غیردولتی (NGOs) مطالعه موردی شهر رشت» (۱۳۸۷) هم‌زمان دو مفهوم از خودبیگانگی و بیگانگی اجتماعی مترادف در نظر گرفته‌شده است بیگانگی انواع مختلفی دارد که عبارت‌اند از: بیگانگی از کار، از خودبیگانگی، بیگانگی سیاسی و بیگانگی اجتماعی (علمی و همکاران، ۱۳۸۹:۱۳۵) در حالیکه کنیستون بیگانگی اجتماعی را نوعی پاسخ یا عکس‌العمل از سوی فرد به فشارها، تنش‌ها و نامالایمات و نیز اختلاف دیدگاه‌های فردی و اجتماعی و ضررهای تاریخی تعریف می‌کند (keniston. 1965:205) و بیگانگی اجتماعی چیزی است که گره‌خوردگی‌ها و وابستگی‌ها و ارتباط بشر با خودش و دیگران، نهادهای اجتماعی و تکنیکی که او آفریده است، گم، مفقود و یا برید و فسخ می‌نماید (جانسون، ۱۳۶۳: ۶۴ به نقل از علمی، ۱۳۸۹:۱۳۵)

۵. مشکلات مربوط به نمونه‌گیری و جامعه آماری و عدم سنخیت گویه‌های پرسشنامه با جامعه آماری نیز در تحقیقات دیده می‌شود به‌عنوان نمونه در پایان‌نامه تحقیق «شناسایی عوامل مؤثر در گرایش افراد به مشارکت داوطلبانه در سازمان‌های مردم‌نهاد مطالعه موردی: اعضای سمن زیست‌محیطی رفتگران طبیعت استان تهران» (۱۳۹۶) عنوان شده است که «۱۰۰ نفر از اعضای سمن مورد مطالعه - سمن رفتگران طبیعت استان تهران - به روش نمونه‌گیری غیر احتمالی انتخاب شدند» یعنی همه افراد حاضر در نمونه اعضای NGO هستند در حالیکه در فصل چهارم و قسمت توصیفی پایان‌نامه این سؤال از افراد نمونه پرسیده شده است «آیا عضو سازمان‌های غیردولتی NGOs هستید (صفحه ۱۰۰)» و ۲۰ درصد جواب منفی داده‌اند.

۶. از ۱۱ پژوهش مورد بررسی، ۹ مورد واجد بخش «پیشنهادات» بوده است. میزان پیشنهادات پژوهشی ۳۲/۲ درصد و میزان پیشنهادات اجرایی ۶۷/۸ درصد بوده است در اکثر پژوهش‌ها بین یافته‌های حاصل از تحقیق و راهکارها ارتباط و تناسب مشاهده گردید و پیشنهادات بخش پژوهشی، کاربردی و عملی بوده‌اند اما در قسمت «پیشنهادات اجرایی، کلی گویی، ابهام و ضعف در قابلیت اجرایی شدن ملاحظه گردید.

درنهایت می‌توان اذعان داشت ضعف چهارچوب نظری، عدم ارتباط مناسب بین مبانی نظری و فرضیات تحقیق، عدم استفاده از سنجه‌های استاندارد و همپوشانی متغیرهای مستقل با متغیر وابسته و.... جزو مسائل عمده در تحقیقات مورد بررسی در این مقاله بوده است.

از نقاط ضعف مقاله حاضر هم می‌توان به این نکته اشاره کرد که تعداد مقالات استفاده شده برای فرا تحلیل علل مشارکت در سمن‌ها اندک بوده است اما از آنجاییکه این تعداد به شیوه تمام شماری انتخاب شده‌اند نه نمونه‌گیری، به نظر می‌رسد این مسئله تا حدودی توجیه‌پذیر باشد.

در پایان با توجه به اهمیت روزافزون سمن‌ها در دنیای کنونی و گستردگی تحقیقات انجام شده، پیشنهاد می‌گردد در سایر حوزه‌های مرتبط با سمن‌ها (از جمله میزان پاسخگویی، عملکرد و شفافیت سمن‌ها، اثر بخشی سمن‌ها در حل مسائل اجتماعی، میزان بهره‌مندی از ITC و...) نیز تحقیقاتی با رویکرد فرا تحلیل صورت پذیرد چراکه مرور، ارزیابی و جمع‌بندی نتایج حاصل از تحقیقات موجود، به شناخت بیشتر و اقدامات سنجیده‌تر در این حوزه‌ها یاری می‌رساند.

منابع

- آریان‌پور، لیلا (۱۳۸۷). تبیین نقش سازمان‌های غیردولتی جوانان به‌عنوان حاملان اصلی سرمایه اجتماعی در توسعه اجتماعی، مجله پژوهش‌های جامعه‌شناختی، ۲ (۳)، ۱۵۳.
- یوریوسفی، حمید، بهاری، حبیبه. (۱۳۸۸). بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی (NGOS) در شهر تبریز. *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، ۱ (۲)، ۲۷-۴۷.
- حسینی، فریده. (۱۳۸۴). *بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مشارکت جوانان در سازمان‌های غیردولتی (NGO)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهرا (س).
- راد، فیروز و فتحی، علی (۱۳۹۳). تحلیل جامعه‌شناختی رابطه سرمایه اجتماعی با توسعه سیاسی در ایران از سال ۱۳۵۷-۱۳۸۴، *مجله مطالعات علوم اجتماعی ایران*، ۱۱ (۴)، ۴۳-۶۷.
- رحمانی، نعیمه. (۱۳۸۸). *بررسی عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر مشارکت جوانان در سازمان‌های غیردولتی شهر اصفهان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه اصفهان.
- سقراط، ارمغان. (۱۳۸۷). *بررسی عوامل مؤثر بر گرایش زنان به مشارکت در سازمان‌های غیردولتی مطالعه موردی شهر رشت*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی.
- سلیمان نژاد شکری، زهرا. (۱۳۹۱). *بررسی وضعیت مشارکت اجتماعی زنان در سازمان‌های مدنی (دانشجویان دختر دانشگاه پیام نور واحد اشتهر)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور استان تهران.
- سید احمد میرمحمدتبار، محمد مظلوم خراسانی، (۱۳۹۶). فراتحلیل تحقیقات انجام‌شده در حوزه مسائل اجتماعی ایران (با تأکید بر سوء‌مصرف مواد)، *نشریه مسائل اجتماعی ایران*، ۸ (۱)، ۱۴۵-۱۶۵.
- صبوری، منوچهر (۱۳۸۵). *جامعه‌شناسی سیاسی*، تهران: سخن.
- صفایی، زهرا. (۱۳۹۶). *شناسایی عوامل مؤثر در گرایش افراد به مشارکت داوطلبانه در سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) مطالعه موردی: اعضای سمن زیست‌محیطی رفتگران طبیعت استان تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- علمی و همکاران (۱۳۸۹). بررسی رابطه بیگانگی اجتماعی و میزان مشارکت سیاسی در بین دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد نقده. *مطالعات جامعه‌شناسی*: بهار ۱۳۸۹ دوره ۲، شماره ۶، از ص ۱۳۱-۱۵۴.
- غفاری، غلامرضا و محسن نیازی. (۱۳۸۵). *جامعه‌شناسی مشارکت*. تهران: نشر نزدیک.
- فرجی، لیلا. (۱۳۸۹). *بررسی تأثیر سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی بر میزان مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی.
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۷۹). *پایان نظم*. ترجمه غلام عباس توسلی: تهران. نشر جامعه ایرانیان،
- قطرانی سورکان، حسن. (۱۳۹۲). *بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت در سازمان‌های رفاهی بخش سوم (مطالعه‌ای در میان جوانان ۱۸ تا ۳۰ سال شهرستان اشنویه)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی.

- محسنی، رضاعلی، خوش فر، بابایی، قربان‌علی، ابراهیمی. (۱۳۹۳). بررسی تأثیر سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی بر میزان مشارکت زنان در سازمان‌های غیردولتی. *فصلنامه زن و جامعه*، ۴ (شماره ۱۴)، ۱۶۷-۱۹۰.
- محمدی ابوذر، نوابخش مهرداد. بررسی عوامل مؤثر در ایجاد تشکلهای مردم سازمان با تأکید بر عوامل اجتماعی-فرهنگی (مطالعه موردی: دیدگاه دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات). *مطالعات میان فرهنگی*: ۱۳۹۲، دوره ۸، شماره ۲۰؛ از صفحه ۷۱ تا صفحه ۹۰.
- محمدی، مجید. (۱۳۷۶). *جامعه مدنی به منزله روش*. تهران: نشر قطره.
- موسی اعظمی، پوریاعطائی، وحید علی‌آبادی، مریم موسیوند، (۱۳۹۵) ارزیابی تأثیر مؤلفه‌های توانمندسازی روان‌شناختی بر مشارکت اجتماعی زنان در سازمان‌های اجتماع-محور: کاربرد معادلات ساختاری، *فصلنامه زن و جامعه*، ۷ (۱) ۱۴۳-۱۶۲.
- نش، کیت. (۱۳۸۰) *جامعه‌شناسی سیاسی معاصر*. ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: نشر کویر.
- نوذری، حسین علی، (۱۳۸۱) *بازخوانی هابرماس*، چشمه، تهران.
- نوربخش (۱۳۹۰) «*موانع درونی موفقیت NGO ها در ایران، مطالعه موردی سه سازمان غیردولتی موفق*». پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی. دانشگاه علامه تهران. استاد راهنما. دکتر پیران
- نیازی، افرا، هادی، نژادی، سخایی، ایوب. (۱۳۹۷). فرا تحلیل رابطه سرمایه فرهنگی و سبک زندگی. *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۹ (۴)، ۱-۲۰.
- هومن، حیدرعلی (۱۳۸۷)؛ *راهنمای عملی فرا تحلیل در پژوهش علمی*. تهران: انتشارات سمت.
- Aggeborn, L., Lajevardi, N., & Nyman, P. (2020). Disentangling the Impact of Civil Association Membership on Political Participation: Evidence from Swedish Panel Data. *British Journal of Political Science*, 1-9.
- Alessandri, M. (2002, September). Is civil society an adequate theory?. In **Refereed Paper, Australasian Political Studies Association Conference**, University of Adelaide (Vol. 29).
- Bano, M. (2019). Partnerships and the good-governance agenda: Improving service delivery through state-NGO collaborations. **VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations**, 30(6), 1270-1283
- Capital, 1-18. New York: Palgrave Macmillan.
- Ciucescu, N. (2009). The role and importance of Non-Profit Organizations. **Studies and Scientific Researches. Economics Edition**, (۱۴).
- Cohen, J. (1988). **Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences (Seconded)**. Hillsdale, N J: Lawrence Erlbaum Associates.
- Cohen, J. L., & Arato, A. (1992). *Civil society and political theory*. Cambridge: MIT Press.

- Della Porta, D. (2020). Building Bridges: Social Movements and Civil Society in Times of Crisis. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 1-11.
- Della Porta, D., & Diani, M. (2020). Social movements. An introduction (3rd ed.). Oxford: Blackwell.
- Erdogan, M. (2010). Social Capital and Civic Participation. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, 2(2), 81-88.
- Facts and Stats about NGOs Worldwide(2015)". **NonProfit Action**. 4
- Greenland, S., & O'Rourke, K. (2008). Meta-analysis Ch. 33. *Modern epidemiology*. 3rd ed. Philadelphia: Lippincott-Wolters-Kluwer, 652-682.
- Hooghe, M., & Stolle, D. (2003). Introduction: Generating social capital. In *Generating social capital* (pp. 1-18). Palgrave Macmillan, New York. *John son, F*(1973). **Alienation**. Nework: semminarpress.
- Keniston, k. (1965) **The uncommitted**. N. y
- Maharaj, B. & Jaggernath, S. (1996). **NGOs, civil society and development: The South African experience**. In Readings in local government management and development: A South African perspective. Reddy, P. S Eds. 1996 Kenwyn: Juta.
- Naomi Brass, Jennifer (2010). "**Surrogates for Government? NGOs and the State in Kenya**". Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, Political Science, Graduate Division, University of California, Berkeley.
- Rothman, K. J., Greenland, S., & Lash, T. L. (Eds.). (2008). *Modern epidemiology*. Lippincott Williams & Wilkins.
- Seeman, M. (1959) **on the meaning of Alienation sociological Review**. Teorell J (2003) Linking social capital to political participation: voluntary associations and networks of recruitment in Sweden. *Scandinavian Political Studies* 26(1), 49-66.
- Walker E, Hernandez AV, Kattan MW (2008). "**Meta-analysis: Its strengths and limitations**". *Cleve Clin J Med*. 75 (6): 431
- Wollebaek D and Selle P (2002) Does participation in voluntary associations contribute to social capital? *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 31(1), 32-61.
- <http://www.lyonsmorris.com/ma1>
- <http://www.meta-mar.com/meta>